

प्रकरण आठवे

उपसंहार

प्रकरण आठवे

उपसंहार :

८.१ प्रास्ताविक :

प्रस्तुत प्रबंधिकेमध्ये एकूण आठ प्रकरणांमध्ये 'महात्मा' या कादंबरीचा चिकित्सक अभ्यास केलेला आहे. ह्या अभ्यासातून हाती आलेले निष्कर्ष थोडक्यात नोंदविले आहेत. प्रस्तुत आठव्या व शेवटच्या प्रकरणात निष्कर्ष मांडत असताना झालेल्या अभ्यासाचे सिंहावलोकन करणे योग्य ठरेल.

८.२ प्रकरणशः सारांश :

मानवाने साहित्यनिर्मितीकडे वळण्याचे महत्त्वाचे प्रयोजन आनंद आहे. मानव आनंद निर्मितीसाठी व आपल्या स्वप्नाची पूर्ती होण्यासाठी साहित्याकडे वळत असतो. साहित्याचे अनेक प्रकार आहेत. 'कादंबरी' हा त्यातील एक महत्त्वाचा साहित्य प्रकार आहे. त्याचेही अनेक उपप्रकार आहेत. उदा. सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, चरित्रात्मक इ. चरित्रात्मक कादंबरीतही ऐतिहासिक व पौराणिक व्यक्तित्वाच्या जीवनावरील चरित्रात्मक कादंबरी असे पुन्हा प्रकार पडतात. चरित्रात्मक कादंबरीतून कादंबरीकाराने वाचकांसमोर चरित्रनायक उभा केलेला असतो. त्याचबरोबर त्याचे सहकारी, विरोधक तत्कालीन परिस्थिती ह्या सर्व गोष्टीही उभ्या केलेल्या असतात. 'उपोद्घाता'च्या पहिल्या प्रकरणानंतर 'मराठी चरित्रात्मक कादंबरी स्वरूपचिकित्सा व विकास' ह्या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये 'कादंबरी' ह्या वाङ्मयप्रकाराविषयी थोडी माहिती देऊन मराठी साहित्यविश्वातील कादंबरीचे प्रकार ह्या सर्वांचा विचार केला आहे. त्यानंतर चरित्रात्मक कादंबरी म्हणजे काय, हे स्पष्ट करून मराठीतील चरित्रात्मक कादंबऱ्याचा आढावा घेतला आहे. मराठीतील पहिली चरित्रात्मक कादंबरी कोणती हे पाहत असताना राष्ट्रपुरुषाच्या जीवनावरील चरित्रात्मक

कादंबऱ्या, सामाजिक चरित्रात्मक कादंबऱ्या, ऐतिहासिक पौराणिक चरित्रात्मक कादंबऱ्या कोणत्या ह्यांचा आढावा घेऊन त्या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रपुरुषावरील पहिली कादंबरी 'यज्ञ' (१९६८) पासून 'महात्मा' (१९९९) ह्या कादंबरीपर्यंत मागोवा घेतला आहे. तिसऱ्या प्रकारणामध्ये 'महात्मा' चे कथानक सांगत असताना 'महात्मा' कादंबरीचा नायक म. फुले ह्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास कसा होत गेला, त्यांचे विचार त्यांची सामाजिक क्रांती, त्यांना झालेला विरोध, त्यांनी त्या विरोधाला न जुमानता केलेलं कार्य ह्या सर्व गोष्टी विचारात घेतल्या आहेत. तसे पाहता 'महात्मा' कादंबरीचे कथानक आपल्याला माहीत असूनही आपण या कादंबरीतील कथानकाकडे वळतो. कारण ते अत्यंत उत्कृष्टप्रकारे कादंबरीकाराने रंगविले आहे. तत्कालीन लोकांचा विरोध सामाजिक प्रश्न ह्या सर्व गोष्टींचा खोलवर जाऊन केलेला अभ्यास त्यामागे जाणवतो.

'महात्मा' मधील व्यक्तिरेखा ह्याचा चौथ्या प्रकरणात विचार केला आहे. त्यासाठी त्यांचे प्रकार पुढील प्रमाणे कल्पिले आहेत : १) प्रमुख व्यक्तिरेखा : अ) महात्मा फुले, आ) सावित्रीबाई फुले, २) म.फुले (तात्या) ह्यांचे आप्तस्वकीय (आऊ, गोविंदराव, दादा) (वडील) राजारामभाऊ इ. तात्याचे मित्र, सहकारी (सदाशिवराव, मोरोपंत, सखाराम, वासुदेव, उस्मानशेख, गफूरचाचा, शाहीर धोंडिराम इ.) कादंबरी व्यक्तिरेखा उभी करताना पुन्हा त्या व्यक्तीच्या सर्व गोष्टींचा अभ्यास कादंबरीकाराला करावा लागतो. तिचे बोलणे, वागणे ह्या सर्व गोष्टींचे तपशीलवार वर्णन कादंबरीत करावे लागते तसे ते 'महात्मा' मध्ये केलेले आढळून येते.

'महात्मा' मधील वातावरणनिर्मिती ह्या पाचव्या प्रकरणामध्ये 'महात्मा' मधील एकूण वातावरणाचा विचार केलेला आहे. कौटुंबिक, राजकीय, सामाजिक व भौगोलिक ह्या चार प्रकारच्या वातावरणाचा त्यात समावेश केला आहे. ह्या वातावरणनिर्मितीमुळे तत्कालीन एकूणच परिस्थिती कशी होती ह्याचे ज्ञान आपणास येते. प्रतिकूल वातावरण

असतानाही कशाप्रकारे म. फुले ह्यांनी सामाजिक क्रांती केली ह्याचे वर्णन ह्या कादंबरीत आलेले आहे.

‘महात्मा’ मधील भाषाशैली ह्या सहाव्या प्रकरणामध्ये ‘महात्मा’ मधील भाषाशैलीचा विचार केला आहे. त्यात म. फुले ह्यांच्या भाषाशैलीबरोबर सावित्रीबाई व इतर व्यक्तिरेखा ह्यांच्याही भाषाशैलीचा विचार केला आहे. इतर व्यक्तिरेखांच्या भाषाशैलीचा विचार करताना कादंबरीकाराची निवेदनपध्दतीही लक्षात घेतली आहे. ह्या भाषाशैलीचा विचार करताना आपणास त्या व्यक्तिरेखा त्यांच्या भाषाशैलीबरोबर ठासीवपणे आपल्यासमोर उभा राहिलेल्या दिसून येतात. तसेच व्यक्तिरेखांचे विविध पैलूही दिसून येतात.

‘महात्मा’चे महत्व सातव्या प्रकरणात पाहिले आहे. ‘महात्मा’ कादंबरी ही इतर कादंबऱ्यांपेक्षा वेगळी कशी, तिचे वेगळेपण काय, ह्याचा अभ्यास ह्या प्रकरणात केला आहे. कादंबरीकाराने चरित्रनायकाचा, त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, त्याच्या काळाचा सर्वांगीण अभ्यास केलेला आहे, हे जाणवते. ‘महात्मा’ ही कादंबरी म. फुल्यांच्या जीवनावरील अन्य कादंबऱ्यांच्या पार्श्वभूमीवर, तसेच एकूणच मराठी चरित्रात्मक कादंबऱ्यांच्या पार्श्वभूमीवर कशी महत्त्वाची ठरते, हे स्पष्ट होते.

८.३ समारोप :

अशा प्रकारे डॉ. रवींद्र ठाकूर ह्यांची म. फुल्यांच्या जीवनावरील ‘महात्मा’ (१९९९) ही चरित्रात्मक कादंबरी अनेक कारणांनी महत्त्वपूर्ण ठरते. म. फुल्यांवरील आधीच्या तेरा कादंबऱ्यांपेक्षा ती अधिक सरस, अधिक दर्जेदार तर आहेच, शिवाय मराठीतील चरित्रात्मक कादंबरीला ती अधिक समृद्ध व संपन्न करणारीसुद्धा आहे, हे शेवटी नम्रपणे नमूद करावेसे वाटते.

परिशिष्टे

परिशिष्ट क्र. १ :

॥ कादंबरीकार रवींद्र ठाकूर : अल्प परिचय ॥

१. नाव : डॉ. रवींद्र नारायण ठाकूर
२. पत्ता : 'आम्रपाली', ४२, रंकाळा पार्क, कोल्हापूर-४१६०१२
फोन नं. (०२३१) ६३००२४
३. शिक्षण : एम.ए., पीएच्.डी. (मराठी)
४. व्यवसाय : प्राध्यापक व प्रमुख, मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
फोन नं. (०२३१) ६९०५७१ विस्तार - ५११३ ते ५११५
५. व्यावसायिक अनुभव : जुलै १९७८ पासून मराठी विषयाचे अध्यापन व संशोधन -
कार्य सुरू. कविता, कथा, कादंबरी, ललितगद्य, समीक्षा
आदी बहुविध स्वरूपाचे लेखन सातत्याने, अनेक
विद्यार्थ्यांना एम्.फिल्., पीएच्.डी.साठी मार्गदर्शन.
मा.दीनानाथ मंगेशकर कॉलेज (औराद-शहाजानी),
उदयगिरी कॉलेज (उदगीर), यशवंतराव चव्हाण कॉलेज
(कोल्हापूर) येथे मराठीचे प्राध्यापक म्हणून कार्य, शिवाजी
विद्यापीठाच्या मराठी विभागात प्राध्यापक व मराठी
विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत.
६. प्रकाशित साहित्य : १. 'अनिकेत' (कवितासंग्रह), आंतरभारती प्रकाशन,
औराद शहाजानी, १९८१.
२. 'मराठी ग्रामीण कादंबरी' (समीक्षा), मेहता
पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९३.
३. 'आनंद यादव : व्यक्ती आणि वाङ्मय' (समीक्षा),
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९३.
४. 'कादंबरीकार र. वा. दिघे' (समीक्षा), मेहता
पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९५.
५. 'महात्मा' (म. फुले ह्यांच्यावर आधारित चरित्रात्मक

कादंबरी), मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९९.

६. 'साहित्य : समीक्षा आणि संवाद' (समीक्षा), दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९९९.
  ७. 'उद्या पुन्हा हाच खेळ' (कादंबरी), स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९९.
  ८. 'क्रांतिजागर' (म.फुले ह्यांच्या समग्र कवितेचे सटीप संपादन), स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, १९९९.
  ९. 'प्रवाह आणि प्रतिक्रिया' (१९७५ नंतरच्या कवितेचा साक्षेपी आढावा), स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९९.
  १०. 'निवडणुकीतील घोटाळा' (अनुवाद), नॅशनल बुक ट्रस्ट, दिल्ली, २००१.
  ११. 'ना. वि. जोशीकृत पुणेवर्णन', मुद्रा प्रकाशन, कोल्हापूर, २००१
७. मानसन्मान/ पुरस्कार :
१. 'मराठी ग्रामीण कादंबरी' ह्या ग्रंथास भि. ग. रोहमावे उत्कृष्ट ग्रंथ पुरस्कार, १९९५.
  २. 'आनंद यादव : व्यक्ती आणि वाङ्मय' ह्या ग्रंथास शिवाजी विद्यापीठाचा उत्कृष्ट ग्रंथ पुरस्कार, १९९९.
  ३. 'कादंबरीकार र. वा. दिघे' ह्या ग्रंथास महानुभाव विश्वभारती (अमरावती) पुरस्कार, १९९६.
  ४. 'महात्मा' ह्या कादंबरीस मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे ह्या प्रकाशन संस्थेतर्फे दिला जाणारा रणजित देसाई पुरस्कार, २००० (सदर कादंबरीची दूरदर्शन मालिकेसाठी निवड. तसेच आकाशवाणी सोलापूर व कोल्हापूर केंद्रावरून क्रमशः वाचन प्रसारित. इंग्रजी, हिंदी, उर्दू, कन्नड, गुजराथी इत्यादी भाषांमध्ये अनुवाद होण्याच्या मार्गावर.)
  ५. रा. तु. पाटील परखड पुरस्कार, २००२
८. आगामी : 'धर्मयुध' (कर्णजीवनावरील चरित्रात्मक कादंबरी)

परिशिष्ट क्र. २ :

॥ कादंबरीकार रवींद्र ठाकूर ह्यांची २० मार्च २००२, गुरुवार रोजी कोल्हापूर येथे

शिवाजी विद्यापीठाच्या मराठी विभागात घेतलेली मुलाखत ॥

मी : आपल्याला चरित्रात्मक कादंबरीच का लिहावीशी वाटली ? ती

म.फुल्यांवरच का लिहावीशी वाटली ?

कादंबरीकार : मी चरित्रात्मक कादंबऱ्या भरपूर वाचल्या होत्या. म.फुले ह्यांच्यावरील

नाटकं रंगभूमीवर आली होती. तीही मी पाहिली होती. परंतु हे सर्व

असमाधानकारक असंच वाटत राहिलं. मित्रांशी चर्चा केली. फुल्यांचं

चुकीचं चित्रण कादंबऱ्यांमधून, नाटकांमधून करण्यात आलं आहे, असं

वाटत राहिलं कादंबरीकारांना, नाटककारांना म. फुल्यांचे चरित्र नीट

मांडता आल नाही, हे जाणवत राहिलं. म.फुले ह्यांच्यावर आतापर्यंत जे

लिहिलं गेलं नाही, ते आता आपण लिहिलं पाहिजे, असं मग मला वाटू

लागलं.

मी : चरित्रात्मक कादंबरी लिहित असताना साधनांची उपलब्धता कशी

केली ? लेखनाला कालावधी किती लागला ?

कादंबरीकार : प्रथम आपण हे लक्षात घ्या की, हे चरित्र नव्हे, तर चरित्रात्मक कादंबरी

आहे आणि ती लिहित असताना घटनांचा, तत्कालीन समाजाचा,

परिस्थितीचा, भाषा, चालीरीती, व्यवहार, तसेच त्या व्यक्तींच्या

जीवनातील घटनांचा पुराव्यानिशी अभ्यास करूनच मग मांडणी करावी

लागते. सर्व तपासून, पाहून तो काळ जिवंतपणे उभा करावा लागतो. ते

जरी कल्पनेनं रंगविलेलं असलं, तरी खरंखुरं वाटावं लागतं. त्यासाठी अभ्यास केला, नोट्स काढल्या, लिखाण केलं, इतर चरित्रात्मक कादंबऱ्या वाचल्या. ह्यासाठी एकूण सात वर्षे लागली.

मी : 'महात्मा' ची निर्मितीप्रक्रिया चालू असताना एक कलावंत म्हणून तुमची अवस्था कशी होती ?

कादंबरीकार : झपाटल्यागत मी लिहित होतो. म. फुले ह्यांच्याच विचारानं मी अंतर्बाह्य झपाटलो होतो. रात्ररात्र झोप येत नव्हती. दिवसभर अभ्यास करत होतो. रात्री झोपावं वाटत नव्हतं. स्वप्नातही तेच विचार. सतत डोक्यात तोच विचार असायचा. रात्री मी तीन-चार वाजताच लिहित बसायचो. कारण डोक्यात आलेला विचार विसरायला नको. वेळ काळ ह्याचे भान राहत नव्हते. पूर्णपणे स्वतःला हरवून गेलो होतो.

मी : म. फुल्यांच्या चरित्राला कादंबरीचं रूप देताना तुमच्यातल्या कलावंताची काही अडचण झाली का ?

कादंबरीकार : अडचण मोठीच झाली. ती तारेवरची कसरतच होती. घटना समोर होत्या. परंतु त्यात कल्पनेची भर घालून लिहिताना फार कल्पना वापरूनही चालत नव्हतं. वास्तव आणि कल्पित ह्यांची सांगड घालून मी ही चरित्रात्मक कादंबरी लिहिली आहे. वास्तवावर घासून-तासून ती घेतलेली आहे. नुसतं चरित्र नाही किंवा नुसती कादंबरी नाही, तर ही चरित्रात्मक कादंबरी आहे. तिला वाचनीय स्वरूप देताना वाचकवर्ग लक्षात घेऊनच ती लिहिलेली आहे. त्यामुळं फार कष्ट घ्यावं लागलं.

मी : म.फुले ह्यांच जीवन नाटकातूनही मांडता आल असतं. मग तुम्ही कादंबरीतूनच का मांडलं ?

कादंबरीकार : मी नोटस् काढल्या होत्या. विषयही मोठा होता. घागरीत समुद्र भरल्याप्रमाणं होईल, ही धास्ती होती. कादंबरीत जसा हा विषय मांडता आला, तसा तो नाटकात मांडता आला नसता.

मी : लिहून झाल्यानंतर तुम्हाला त्यात आणखीन् काही राहिलं आहे, असं वाटतं का ?

कादंबरीकार : काय आहे, खरं तर ही कादंबरी ४००-५०० पृष्ठांऐवजी १००० ते १२०० पृष्ठांची झाली असती. पण एवढी मोठी कादंबरी छापणार कोण ? कादंबरीचं काम रखडलं होतं. खूप बरेवाईट अनुभव आले. बरं, ते जाऊ द्या. खरं तर सावित्रीबाईविषयी खूप काही लिहिण्यासारखं आहे. फुले महत्त्वाचे आहेतच. परंतु सावित्रीबाईही तेवढ्याच महत्त्वाच्या आहेत. मी फुले ह्यांच्यावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळ सावित्रीबाईकडे जरा कमी लक्ष गेलं. खरं तर सावित्रीबाईंवरही स्वतंत्र कादंबरी लिहिता येईल.

मी : कादंबरी प्रकाशित झाल्यानंतर तुम्हाला काय वाटलं एक कादंबरीकार म्हणून ?

कादंबरीकार : समाधान, फार समाधान मिळालं. ७ वर्षे राबलो, कष्ट घेतलं. त्याला योग्य प्रतिसाद, यश मिळालं. चांगल्या लोकांनी कौतुक केलं, समाधान व्यक्त केलं. असमाधान मात्र कोणीच व्यक्त केलं नाही. मला तर वाटतं, त्यांनी माझी चूक काय आहे, हे सांगाव. कारण मी पुन्हा नव्या पध्दतीनं लिहू शकेन. हरी नरके ह्यांनी तर प्रकाशनाच्यावेळी असं म्हटलं की, चूक

शोधतो म्हणून चूक शोधायला गेलो, तरी चूक सापडत नाही. कारण कादंबरी अभ्यास करून लिहिलेली आहे.

मी : तुम्हाला एक कादंबरीकार म्हणून सामान्य रसिकांच्या प्रतिक्रिया मिळाल्या काय ? त्यांचं स्वरूप काय आहे ?

कादंबरीकार : पत्रं मिळाली, फार चांगल्या प्रतिक्रिया मिळाल्या तथाकथित समीक्षकांच्याही प्रतिक्रिया मिळाल्या. साहित्यातही राजकारण असतं. काय करणार, वाईट म्हणता येत नाही आणि चांगलं म्हणवत नाही, अशी त्यांची गोची झाली.

मी : कादंबरीत कालखंडाचा उल्लेख नाही. इ.स. वगैरे घातलं नाही. सुरुवातही म.फुले ह्यांच्या जन्मापासून केलेली दिसत नाही. असं का ?

कादंबरीकार : म. फुल्यांचा जन्म हा सर्वसामान्यांसारखाच झालेला आहे. म्हणून त्यात वर्णन करण्यासारखं काय आहे, असं मला वाटलं त्यांच्या विचारप्रवृत्तीपासून म्हणजे शाळेपासून मी कादंबरीला सुरुवात केली.

मी : म. फुले देव मानतात का ? त्यांच्या मते, देव कोण ? निर्मिकाचा नेमका अर्थ काय ?

कादंबरीकार : देव आहे, अशी म. फुले ह्यांची श्रद्धा होती. विश्वाचा निर्माता कोणीतरी आहे, असं त्यांना वाटत होतं. देव दगडात नाही, मूर्तीत नाही, तर तो विश्वरूप आहे. त्यांच्या मते, निर्मिक म्हणजे ज्यानं विश्व निर्माण केलं तो. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करताना ते ज्योतिबा, खंडोबा, काळभैरी ह्यांची शपथ घेतात. आज आपण आपल्या देशाला हिंदुस्थान

किंवा भारत म्हणतो. पण फुले भारताला 'बळीस्थान' म्हणत. बळीराजा म्हणजे शेतकऱ्यांचा राजा. ज्योतिबा, खंडोबा, काळभैरव हे त्याचे मित्र होते. आर्यांनी त्यांच्यावर आक्रमण केलं. वामनानं हे राज्य मिळवलं. आपण मात्र त्यालाच देव मानतो. कारण आपल्यावर ही मतं लादली गेली आहेत.

मी : कितीही सुखी संसार असला, तरी असं म्हणतात की, पतीपत्नींची भांडणं ही होतच असतात. मग तात्यांची आणि काकूंची कधीच भांडणं झाली नसतील का ?

कादंबरीकार : तसा पुरावा नाही. परंतु पुरावा मिळतो तो हा की, म. फुले हे तापट होते. उलट सावित्रीबाई शांत होत्या. सगळे कौटुंबिक निर्णय तरी सावित्रीबाईच घेत. म. फुले आपल्या पत्नीला 'अहो', 'जावो' बोलत. दोघांची विचारप्रणाली मिळतीजुळती होती. त्यामुळ शक्यतो त्यांची भांडणं होत नसावीत.

मी : मूल होत नाही, म्हणून काकूंना (सावित्रीबाईंना) कधीच वाईट वाटलं नसेल का ? कारण स्वतःचं मूल असावं, असं स्वाभाविकच प्रत्येक स्त्रीला वाटत असतं.

कादंबरीकार : वाईट वाटलं असण्याची शक्यता आहे आणि ते साहजिकच आहे. परंतु फुले दांपत्य पुढारलेल्या विचारसरणीचं होतं. जगाचा संसार करणाऱ्याला स्वतःच्या जीवनातल्या किरकोळ गोष्टींकडे लक्ष देण्यास वेळ नसतो. त्यांच्या घरात ३५ विधवा बाळंत झाल्या होत्या, हेही जाताजाता आपण लक्षात घेतलं पाहिजे.

- मी : म. फुले पुणे नगरपालिकच्या निवडणुकीमध्ये दोन वेळेस उभे राहूनही पराभूत का झाले असावेत ?
- कादंबरीकार : निवडणुकीत सगळ्याच चांगल्या व्यक्ती असतात, असं कुठं आहे ? समाजात म.फुल्यांचे शत्रू फार असतील. त्यांनी त्यांचा अपप्रचार केला असेल. राजकारणात काय घडेल, काही सांगता येत नसतं !
- मी : म. फुले ह्यांच्या अंत्यविधीसाठी मदत मागण्याची गरज सावित्रीबाईंना का भासली ? मग नंतर सावित्रीबाईंनी यशवंतास डॉक्टर कसं केलं ?
- कादंबरीकार : म. फुले बांधकामाच्या कामाची कंत्रांट घेत. त्यामुळं त्यांची आर्थिक परिस्थिती तशी चांगली होती. उतावरयामध्ये वसतिगृह काढलं त्यात त्यांचा बराच पैसा गेला. त्यामुळं म. फुल्यांच्या अंत्यविधीसाठी सावित्रीबाईंना मदत मागण्याची गरज भासली. सयाजीराव गायकावाडांना खरी परिस्थिती माहीत नसल्यामुळं आणि तिथंही काही शुक्राचार्य होतेच, त्यामुळं म. फुल्यांना मदत मिळण्यास उशीर झाला. इतका उशीर की तोपर्यंत त्यांचा मृत्यूही झाला होता. ह्या मदतीनंतर सावित्रीबाईंनी यशवंतास डॉक्टर बनवलं.
- मी : म. फुले ह्यांचा अंत्यसंस्कार प्रत्यक्ष कोणत्या पध्दतीनं झाला ? त्यांच्या मृत्युपत्रात लिहिल्याप्रमाणं अंत्यसंस्कार का झाला नाही ? आपल्या कादंबरीत अग्नी दिला, असाच उल्लेख आहे.
- कादंबरीकार : मला मिठात पुरा, असं म.फुले ह्यांनी मृत्युपत्रात लिहिलं होतं. स्वतःच्या वाड्यात त्यांनी जागाही निश्चित केली होती. परंतु वाडा गावात असल्यान व गावात प्रेत पुरता येत नसल्यान सरकारनं परवानगी दिली

नाही. तेव्हा मग त्यांच्या मित्रांनी अग्निसंस्कार देण्याचं आणि त्यानंतर अस्थी वाड्यात आणून पुरण्याचं ठरवलं. हिंदू प्रथेप्रमाणे यशवंतानं अग्नी दिला आणि सावित्रीबाईंनी टिटव धरलं. यशवंतानं अग्नी दिला, ह्याला पुरावा मात्र नाही. पित्याच्या चितेला मुलगा अग्नी देतो, ह्या प्रथेला अनुसरून यशवंतानं अग्नी दिला असेल, असं मला वाटलं व त्याप्रमाणे मी चित्रण केलं.

मी : 'महात्मा' ह्या चरित्रात्मक कादंबरीतून आपल्याला नेमका कोणता संदेश द्यायचा होता ? तो साध्य झाला का ?

कादंबरीकार : आजच्या काळामध्येसुध्दा फुले ह्यांच्या विचारांची समाजाला गरज आहे. फुले, आंबेडकर, शाहू ह्यांनी माणसाचा, माणसातील समतेचा विचार मांडला. तोच महत्त्वाचा आहे, असा संदेश मला द्यायचा होता. हा संदेश 'महात्मा' मधून समाजापर्यंत पोहचवण्यात मी यशस्ती झालो आहे, असं मला वाटतं.

मी : अजून काही सांगण्यासारखं ?

कादंबरीकार : 'महात्मा' ही कादंबरी महाराष्ट्रातच नव्हे, तर विविध भाषांमधील अनुवादाद्वारे ती महाराष्ट्राबाहेरही सर्वदूर पोहोचत आहे. उदा. बाळ उध्वरीषे इंग्रजीत, ल.रा.पंडित कन्नडमध्ये, सरताज बानो उर्दूमध्ये, आर. विवेकानंद गोपाळ तामिळीमध्ये, तर शाशिन ओझा गुजराथीमध्ये 'महात्मा' चा अनुवाद करित आहेत.

परिशिष्ट क्र. ३ :

॥ कादंबरीकार रवींद्र ठाकूर ह्यांना आलेल्या वाचकांच्या काही

पत्रांच्या झेरॉक्स प्रती ॥

१. आशीष कदम, रामापूर (जि. सांगली)
२. शिवाजी अहिरे, पुणे
३. फ. म. शहाजिंदे, औरद शहाजानी

१) कादंबरीकार रवींद्र ठाकूर यांच्या आत्म्या जाणकारांच्या पत्रांच्या श्रेणीत प्रती (१)

१. आशिष कदम, रामपूर (जि. सांगली) ;

आशिष द. कदम
B.E. (MECH)

मु. पौ. रामपूर
ता. पलूस जि. सांगली

४१५३०३

दि. ११ जुलै, २०००

मा. ठाकूर सर,
सा. न.

आपली 'महात्मा' ही जोतीराव फुले यांच्या जीवनावरील चरित्रात्मक कादंबरी वाचून नुकतीच बाजुला ठेवली आणि हे प्रत अत्यंत भारावलेल्या मनाखिती आपल्याला लिहितासाठी घेतले. सर, मी आतापर्यंत मराठी साहित्य थूप वाचले. बि. ए. वाढीवे यांच्या 'मैत' जी 'या चरित्रात्मक कादंबरी नंतर माझ्या वाचनात आलेली, आणि आता मी खरोखरच भारावलो, आनंदित झालो ती ही आपली महान कलाकृती - 'महात्मा'

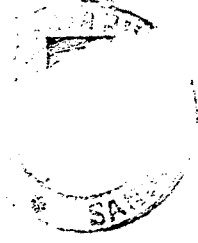
या पुस्तकाचा आणि त्या व्यक्तीचा आपण खरोखरच अभ्यास दिलेला आहे, परिभाषा दिले आहे. सुरुवातीपासून वाचक हा कादंबरीच्या कथावस्तूत गुदरून जातो, आणि ती पुढे कथाशिल्पात मनाला ही समाधान मिळत नाही. कथानकाचा शेवट ही आपण योग्य ठिकाणी केला आहे. तिथून पुढे वाचकांच्या समोर खरोखरच एक प्रश्न निर्माण होतो, त्यांच्या मृत्यूनंतर सावित्रीबाई फुले, मराकेंत आणि सत्यशोधक समाजाचे काय होते ?

गोळी तज्ञ - पार वसुंधारानुन मी महात्मा जोतीराव फुले आणि सत्यशोधक चळवळीविषयी उत्तुंग होतो. एकतीत पण जीवनात वाचकांच्या अनुभव मिळत नसता. अत्यंत विस्फुकीत स्वरूपात लिखाण काही समीक्षणांमधून वरिपत्तीय रेडीओ-यांच्या माध्यमातून ऐकत-वाचत होतो. परंतु आपला पुस्तकामे म. जोतीराव फुले यांच्या काव्याचा आवाक्य (ठरवात आला. त्यांच्याविषयी असणारा आदर अनेक पहीने दृढमठः झाला. प्रस्तावनेत आपण मरणाभ्युत्थाने तीन-चार वर्षे आपण वेळेच्या शत्रूंदिवस प्रमाणात खरोखरच मरा प्राप्त झाले आहे.

आपल्या या पुस्तकामुळे म. जोतीराव फुले आणि सत्यशोधक समाजाची तत्वे लोकमंडळीच्या पसरण्यास मदत होईल असे वाटते. आजही फुले यांच्या विचारांची शुद्ध, अती-शुद्ध समाजाला मिळत आहे. अनेक पातळीवर हा समाज प्रामाण्य गुंतात अडकत आहे. आपल्या या पुस्तकामुळे

देशीय पत्र कार्ड
AND LETTER CARD

प्रती,

मा. डॉ. रविंद्र ठाकूर,

आम्रपाली, ४२, रंकाळा पार्क

कोल्हापूर

पिन PIN

४ १ ६ ० १ २

KOLHAPUR

RANKALA PARK

इस पत्र के भातर कुछ न लिखिए NO ENCLOSURE ALLOWED

पते में पिन कोड लिखें WRITE PIN CODE IN ADDRESS

प्रेषक का नाम और पता :- SENDER'S NAME AND ADDRESS :-

आशिष द. कदम.

मु.पो. रामापुर ता. पलूस

पिन PIN

४ १ ३ ३ ० ३

गुंता सैल होव्यास मदत होईल अशी निर्दिशकडे (म. फुले
माचंभाय शहात) प्राथना करता.

आपण केलेले कार्य हे खरोखरच कौतुकाल्पद आहे.
अशा प्रकृती व्यक्ती रेखा भाडगे महाराज आणि सार्व
भद्रजी मांचभा लपाने आपल्या हातूंत आपली ...
आपल्या 'महात्मा' या पुस्तकाबद्दल कृतज्ञ शिवाजी द्यावेत
तेवढे तोफुडेच आहेत. मी आपण पुस्तक सादर द्यायला
आभिनंदन करता.

धरतलिल लवनि मानाप्रगळे

1 2. शिवाजी अहिरे, पुणे :

“सत्यमेव जयते” क्रि.सं. १५-९-२०००.

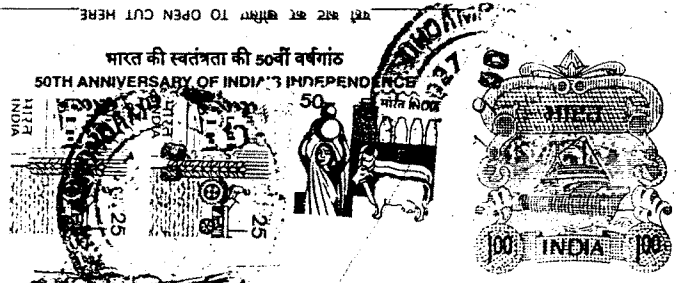
शिवाजी वाठर्जा अहिरे
विनायकनगर गणपती-पार्क
पुणे ४११०२७

“महात्मा” हे लेखक डॉ. रवींद्र
ठाकूर यांना शिवाजी अहिरे यांच्या
जन्मस्कार आपण (महात्मा ज्योतीराव फुले
पारितोषिकां) प्रथमावृत्ती आवृत्ती १९९९
किंमत तीनशे रुपये हे पुस्तक
मि. लिंकन, घेऊन वाचून लिखाण
फार चांगले झाले आहे. पुस्तक
वाचतांना वाचणारा त्या काळात
वास्तव आहे असे वाटून त्यातल्या
त्यात पागे नं ४३० वसुधावृत्ती वंद
पडणारे त्यांनी घेतलेली क्वट. महार-
मंगलाच्यो पोरना शिष्टाचार गोडीत
लेवली व त्यांना पदर मोड करून शिक्कले
पागे नं ४४० काकुर्या पोद्यात एकदम
शब्द पडला हे वाचन असतांना मनाची
चांगले वेचले होते पागे नं ४४८

“श्रीगणेशाय नमः” आता या जगाला माझी
कोण आहे ? अस कोण वाचून
महणजे मनाला चढकी वसता असा
अनेक प्रसंग आहेत.

आपण प्रस्तावने साठी कोणालाही
पाचारणा केली नाही ही चांगली
गोष्ट आहे. पुस्तकातील पात्रांची
ओळख आपण सुरवातीलाच

अन्तर्देशीय पत्र कार्ड
INLAND LETTER CARD

डॉ. रविंद्र ठाकुर
 ४२ आनंदपाली (कोल्हापूर)
 रकार्ड पक 41 6012
 कोल्हापूर ४१६०१२

इस पत्र के भीतर कुछ न रखिए NO ENCLOSURE ALLOWED

पते में पिन कोड लिखें WRITE PIN CODE IN ADDRESS

प्रेषक का नाम और पता :- SENDER'S NAME AND ADDRESS :-

श्रीवाजी वालजी उद्दरे
 कोल्हापूर नगर, गणपती मंदिर के पास
 पांढरवाडी
 पिन 41 9020

कैला. पुस्तकालय किरीट भारभक्तु। आहे
 म्हणून आपणांस विदेशी करणभाले येते वर,
 पुस्तकाला कायडी बाधणी करावी.
 आपलेंच हातून असेच बाधणकारांकरे
 लिखाणा होवे किंवा कधीतही
 प्राथीना आपला विदेशी भाषा
 श्रीवाजी

